

ДЖЕРЕЛА ДО ІСТОРІЇ КОНСУЛЬСЬКИХ УСТАНОВ ІНОЗЕМНИХ ДЕРЖАВ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ (кінець XVIII – початок XX ст.)

Розкрито основні джерела, які використовуються при дослідженні та аналізі становлення, розвитку та функціонування консульських установ іноземних держав на Півдні України наприкінці XVIII – на початку XX століть. Новизна даної тематики полягає у тому, що сьогодні взагалі відсутнє яке-небудь дослідження, присвячене даному питанню.

Ключові слова: консул, консульська служба, консульство, дипломатичні представництва, Південь України.

Раскрыто основные источники, которые используются при исследовании и анализе становления, развития и функционирования консульских представительств иностранных государств на Юге Украины конца XVIII – начала XX веков. Новизна данной тематики состоит в том, что сегодня вообще отсутствует какое-либо исследование, посвященное данному вопросу.

Ключевые слова: консул, консульская служба, консульство, дипломатические представители, Юг Украины.

Article reveals the basic sources that are using in the research and analysis of the development and function of the foreign states' consular institutions in the South of Ukraine of end XVIII – beginning of XX centuries. The novelty of this theme is that today even absent any study on this issue.

Key words: consul, consular service, consulate, diplomatic representatives, South of Ukraine.

Одним із актуальних питань сучасної історичної науки є історія розвитку та функціонування консульського інституту як на загальноросійському, так і регіональному рівнях. Особливу увагу привертає період кінця XVIII – початку XX ст., оскільки він характеризується етапом становлення та розвитком інституту консульства в Південній Україні, функціонуванням іноземних консулів з метою налагодження та встановлення торгово-економічних та іншого роду відносин Російської імперії з низкою іноземних країн.

Складністю дослідження даної теми є практична відсутність безпосередніх документальних фондів збірок дипломатичного походження, які б висвітлювали історію консульського інституту на Півдні України. Окремі документи розпорошені по різних фондах обласних та центральних архівів – Центральному державному історичному

архіві у м. Києві та Центральному держархіві вищих органів влади та управління (документи періоду національного визвольних змагань 1917-1919 рр.). При цьому значна частина документів представлена іноземною мовою (французька, німецька), що також є складністю для дослідника.

Тому сучасному досліднику для більш повного уявлення про історію консульського інституту іноземних держав на Півдні України у зазначений період необхідний фронтальний перегляд усього комплексу джерел даного періоду, в певній систематизації та характеристиці якого і полягає дана робота.

Увесь комплекс джерел автор вважає доцільним поділити на наступні **основні групи:**

1. Документальні джерела (законодавчі, актові, діловодні, статистичні, судово-слідчі та ін.).

2. Періодична преса.

3. Джерела особового походження: некрологи, листування, формулярні листи тощо.

4. Матеріали довідкового характеру, адрес-календарі.

Кожна з цих груп джерел має свої особливості, ступінь достовірності, значення для розкриття теми тощо.

Найчисленнішою є **перша група**, яку умовно можна поділити на опублікований комплекс та неопублікований, що зберігається в держархівах.

Кінець XVIII – початок XX ст. позначився стрімким розвитком консульського інституту в південному регіоні України. Високі показники в економіці та торгівлі сприяли відкриттю в Одесі, Миколаєві та Херсоні торгових портів, що у свою чергу стало основою відкриття іноземних консульств у цих містах. Основними функціями консула було сприяння розвитку торгівлі між їхньою країною та Російською імперією, а також захист прав громадян акредитуючої держави.

Для упорядкування справ, що торкалися контактів з дипломатичними представниками, ведення консульських справ і призначення іноземних дипломатів на їх посади, при Управлінні Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора діяла «дипломатична канцелярія», але її документи практично не збереглися (наявний опис, що охоплює 1855-1874 рр. зберігає лише справи монастирських земель) [1].

У подальшому при іноземних консульствах значних держав, який мали великий документообіг (Німеччина, Австро-Угорщина, Франція та інші) були відкриті їхні архіви, де упорядкуванням займалися спеціально призначені особи – архіварії [2]. Ці архіви у повному складі консулами були вивезені за кордон під час буремних 1917-1920 рр. чи взагалі були знищені у вирії революції (певна частина з них у вигляді листування чи звітів збереглася у закордонних архівах та була частково опублікована, про що буде зазначено нижче).

Що ж стосується консульського листування з військовими губернаторами, генеральними губернаторами, градоначальниками, начальниками жандармсько-поліцейського управління, МВС та МЗС щодо призначення іноземних генеральних консулів, консулів, віце-

консулів та консульських агентів, повідомлень щодо загального стану функціонування іноземних консульств, привілеїв та імунітетів іноземних консулів в країні перебування, то дане діловодне листування зберігалось у канцеляріях вищезазначених органів виконавчої влади, яке тепер зберігається в центральних та обласних архівах. Архівні справи саме цих органів влади несуть основний пласт інформації про історію та процес становлення, розвитку та функціонування іноземних консульств, про дипломатичну, економічну та громадсько-культурну діяльність іноземних консулів на Півдні України у зазначений період.

Таким чином увесь документальний корпус можна поділити на наступні підгрупи:

Перша підгрупа – **законодавчі документи**: царські укази про визнання консулів, їх відставку, взаємовідносини з ними та їх права, рескрипти (акти, адресовані окремим особам), конвенції та міжнародні договори тощо. При здійсненні дослідницької діяльності з даного питання доцільніше звертатися до ґрунтовного багатотомного видання «Полное собрание законов Российской империи» (далі – ПСЗ), започаткованого у 1830 р. Ретельне вивчення цього зібрання, а саме консульських конвенцій та трактатів про торгівлю та мореплавство й окремих указів, дає змогу всебічно охарактеризувати й оцінити зовнішню політику царизму щодо розвитку торгово-економічних відносин Російської імперії з іноземними країнами, де чітко простежується роль та діяльність іноземних консулів, їх функції, права та імунітети. Це дає можливість відтворити загальну картину законодавчого підґрунтя іноземних консульств в Російській імперії [3].

Певна частина законодавчих документів опублікована у збірках: професора С.-Петербурзького Університету Ф. Мартенса [4] та В. Александренка [5]. У збірнику документів «О консулах и консульской юрисдикции на Востоке» Мартенс подає досить різносторонній історичний розвиток консульських установ на Сході, при цьому розглядаючи становлення консульств у країнах, які перебували під християнською політичною владою та у мусульманських країнах (Єгипет, Сирія, Палестина та Берберія), визначає усю сукупність прав та

обов'язків, які покладалися на консула урядом, де велика увага приділяється захисту прав та інтересів християнського населення та обов'язки консулів, яких вони мали дотримуватися, перебуваючи у мусульманських країнах. Висвітлюються причини виникнення та розвитку консульств, значення консулів у сфері міжнародних відносин, їх характер та функції як урядових агентів, історичний розвиток консульського права від 1453 р. до трактату 1783 р. між Російською імперією та Туреччиною.

У збірниках документів Ф. Мартенса «Собрание трактатов и конвенций, заключенных Россией с иностранными державами. Трактаты с Австрией (1815-1849 гг.)» опубліковані головні трактати та конвенції, які були укладені між Росією та Австрією протягом 1815-1849 рр. та В. Александренка «Собрание важнейших трактатов и конвенций заключенных Россией с иностранными державами (1774-1906)» опубліковані політичні трактати, торгівельні трактати (які були укладені Росією з країнами Західної Європи, Сполученими Північними Штатами Америки, азійськими (Японія, Китай) та східними (Персія) країнами), конвенції про спадок (Росія уклала з Францією, Німеччиною, Італією та Іспанією), в яких визначалися нотаріальні обов'язки консула щодо вирішення питань спадку, конвенції про видачу злочинців, конвенції та декларації, які були підписані у Гаазі (17/29 липня 1899 р.), а також угоди з адміністративно-судових питань. Ці документи визначають привілеї та імунітети генеральних консулів, консулів, віце-консулів та консульських агентів та основні їх функції, яких вони мали дотримуватися, знаходячись у країні перебування.

Також документи цієї групи регулярно публікувалися у щорічнику «Ежегодник Министерства иностранных дел» [6], який почав виходити з 1861 року. Переважно публікувалися конвенції, договори, циркуляри та постанови, які торкалися відносин Російської імперії з іншими країнами і відповідно визначали статус консульських відносин.

Друга підгрупа – **діловодна документація**: різного роду листування консульського спрямування з градоначальниками, військо-

вими та генеральними губернаторами, вказівки та рапорти, а також дипломатичне листування з Міністерством іноземних справ тощо. Дана підгрупа визначає зміст і напрями вищезазначених урядовців щодо призначення, тимчасову передачу консульських обов'язків, заміни, звільнення, функціонування та діяльності іноземних консулів, їх привілеїв та імунітетів. Такого роду документи виявлені дослідником у фондах Державного архіву Миколаївської області: ф. 229 «Канцелярія Миколаївського градоначальника, 1900-1919 рр.» та ф. 230 «Канцелярія Миколаївського військового губернатора, 1805-1900 рр.»; Державного архіву Одеської області: ф. 1 «Управління Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора, 1828-1874 рр.», ф. 2 «Канцелярія Одеського Градоначальника, 1802-1837 рр.», ф. 3 «Головний статистичний комітет Новоросійського краю, м. Одеса, 1844-1864 рр.», ф. 4 «Одеська міська дума, 1796-1919 рр.», ф. 5 «Управління Тимчасового Одеського генерал-губернатора, 1879-1889 рр.», ф. 16 «Одеська міська управа, серпень 1873-1920 рр.», ф. 88 «Одеська портова митниця, 1794-1920 рр.» та низка інших.

Проте, потрібно підкреслити, що певна кількість документів такого характеру, які були знайдені автором в держархіві Одеси за описами ХІХ ст., нажаль, відсутні, що в результаті унеможлиблює їх ретельне опрацювання та використання цікавих і важливих даних, виходячи з назви цих документів, у дослідницькій роботі. Натомість змістовний опис змісту документу дає можливість зробити певні висновки, узагальнення чи навіть виявити важливі факти, які інколи вдається доповнити матеріалами з інших джерел [7].

Відповідні документи знаходяться також в Центральному державному історичному архіві у Києві (далі – ЦДІАК): ф. 335 «Канцелярія тимчасового генерал-губернатора м. Одеси та Одеського повіту, з 1905 р.», ф. 358 «Тимчасовий Дніпровський воєнний генерал-губернатор», ф. 385 «Жандармське управління м. Одеси» та Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО): ф. 2592 «Народне міністерство закордонних справ Української Народної Республіки, 1917-1918 рр.», ф. 3696 «Міністерство закордонних справ Української

Народної Республіки, 1918-1924 рр.», ф. 3766 «Міністерство закордонних справ Української Держави, 1918 р.» [8]. Матеріали цих фондів дають можливість більш ґрунтовно простежити відносини дипломатичних представників іноземних держав з представниками місцевої влади, вирішення ними консульських завдань тощо.

Важливе значення для дослідження мають рапорти і звіти іноземних консулів до МЗС своїх країн. Оскільки вони зберігаються в архівах своїх країн, то практично вони є недоступними для пересічного вітчизняного дослідника. Натомість певна частина документів була опублікована у збірниках документів. Серед яких потрібно відзначити американський збірник документів [9], де опубліковані звіти американських консулів, які перебували у Російській імперії до Уряду США про різноманітні місцеві заворушення, гуманітарні операції та інші місцеві події, які на їх погляд вимагали особливої уваги. Особливо для нашого дослідження важливе значення мають звіти американського консула в Одесі Рея до Секретаріату США щодо ситуації у місті на період 1917 року, його повідомлення щодо гуманітарної допомоги сільському населенню Південної Росії, яке на той час потерпало від голоду, а також повідомлення про закриття банків, про позиції українського уряду, про ситуацію населення в цілому.

Заслуговує на увагу також французький збірник документів, який публікувався з 1892 до 1912 роки [10], де представлені різного роду звіти французьких дипломатичних представників у МЗС Франції про ситуацію в Російській імперії. Проте важливе значення мають саме дипломатичні та комерційні звіти французьких генеральних консулів та консулів в м. Одесі.

Окремі значні витяги з цієї групи документів зустрічаємо у працях зарубіжних дослідників П. Херліхі [11] та Р. Агстнера [12]. Так, наприклад, на у праці Херліхі знаходимо розлогі витяги з повідомлення французького консула до Парижу щодо кількісного складу французів у м. Одесі; з повідомлення від 1865 року британського

віце-консула у Херсоні про оцінку становища колишніх кріпаків; з повідомлення від 1862 року консула Сполучених Штатів в Одесі щодо вартості робочої сили, яка стрімко виросла після скасування кріпацтва та багато інших.

Відповідно подібні витяги зустрічаємо у праці Р. Агстнера: звіт австрійського генерального консула в Одесі до Уряду Австрії; витяг зі звіту від 4/16 травня 1866 року одеського консула Цішні під назвою «Огляд судноплавства та торгівлі в Миколаєві за 1865 рік», який засвідчував дійсну важливість міста в сфері міжнародної торгівлі; повідомлення генерального консула в Одесі Мюллера фон Рогоя та багато інших.

Третя підгрупа – офіційна **статистика**. Статистичні відомості, зібрані місцевими статистичними комітетами, статистична звітність портових митниць та митного округу, статистика зовнішньоекономічної діяльності портів тощо. Окрім загального аналізу, вони дають багатий статистичний матеріал про об'єми зовнішньої торгівлі та розподіл вантажів за місцем призначення, що дає можливість з'ясувати причинно-наслідкові зв'язки заснування дипломатичних представництв у південних містах України.

Зазначені матеріали зустрічаємо у фондах ДАМО: ф. 266 «Миколаївська портова митниця, 1850-1919 рр.», ф. 255 «Миколаївський комерційний порт Міністерства торгівлі та промисловості, 1866-1919 рр.», ДАОО: ф. 40 «Канцелярія начальника Одеського митного округу, 1811-1896 рр.», ф. 274 «Одеський міський статистичний комітет 1863-1917 рр.», ф. 3 «Головний статистичний комітет, 1844-1864 рр.», ДАХО: ф. 7 «Херсонська митна застава, 1797-1918 рр.» та ін.

Таким чином статистика органів влади є досить вагомим інструментом у вивченні історії розвитку консульського інституту та основних напрямів діяльності іноземних консулів.

Певне місце займають **судово-слідчі документи**. У документах судових та слідчих органів відображені події стосовно окремих осіб, так і цілих груп. Насамперед це матеріали шпигунської діяльності, або ж їх карні злочини.

Різноманітні документи і матеріали, що входять до цього виду джерел, можна поділити на три підгрупи:

1. Слідчі матеріали (протоколи обшуку та огляду, протоколи слідства, допити звинувачених та свідків, донесення агентів, листування слідчих органів, речові докази тощо).

2. Судові документи (протоколи судових засідань, допитні листи по справі, вироки судів тощо).

3. Матеріали прокурорського нагляду (запити, донесення та інші документи прокурорів) [13].

Судово-слідчі справи щодо шпигунської діяльності іноземних консулів знаходимо у фондах «Південного районного охоронного відділення» (ЦДІАК) та «Управління СБУ в Миколаївській області, 1918-1998 рр.» (ДАМО). Серед справ, які найбільш яскраво висвітлюють дане питання є справа «Крішяя Ріхарда Йосифовича та ін.» [14], справа японського підданого майора японської служби Ястаро Такаянагі [15] та перекладача Японського консульства в Одесі Наохіко Фукуда [16, арк. 1-37], який 16 березня 1907 був призначений на посаду японського віце-консула в Одесі [16, арк. 11]. Всі фігуранти цих розробок чи кримінальних справ обвинувачувалися у проведенні шпигунської діяльності проти Російської імперії напередодні та під час російсько-японської війни (справа японського консульства в Одесі) та напередодні Першої світової війни (справа про розвідницьку діяльність австро-угорського та німецького консулів у Миколаєві Франца Фрішена та Густава Віндшейда відповідно).

До зазначеної підгрупи документів необхідно віднести опубліковані у місцевій пресі донесення та допитні листи по справі сербського позаштатного віце-консула Георгія Антоновича Властелиці та італійського консула Віктора Івановича Боссаліні, які були притягнуті до суду й особливою присутністю судової палати від 14 квітня 1915 року засуджені до ув'язнення терміном на 8 місяців за зловживання своїми повноваженнями та у проведенні торгово-економічних махінацій у Міській Кредитній спілці, де Властелиця займав посаду голови [17].

Другу групу джерельної бази визначеної теми складає **періодична преса**. Першочергове значення займає періодика місцевого характеру, де висвітлювали життя іноземних консулів у містах Південної України (їх призначення на посаду та діяльність у торгово-економічному, політичному та громадсько-культурному житті міста) та міжнародні події, які торкалися Російської імперії, належать: «Николаевская газета» (1909-1916 рр.), «Трудовая газета» (1909-1913 рр.), «Южанин» (1893-1894 рр.), «Одесский листок» (1901-1914 рр.), «Одесские новости» (1903-1907 рр.) та ін. [18].

Третьою групою є **джерела особового походження**: некрологи, листування, формулярні листи тощо. Автором віднайдено некрологи генерального консула Німеччини в Одесі Отто Германа Блау [19], консула Бельгії та Нідерландів Едуарда Тембу де Маріні [20] та формулярний список сербського віце-консула в Миколаєві Г. Властелиці [21]. Дані матеріали дають більш досконало та ґрунтовно простежити основні етапи життєдіяльності даних осіб та їх родин, дослідити їх призначення на посаду консула, роль та діяльність у здійсненні консульської служби та ін.

Останньою групою є **матеріали довідкового характеру, адрес-календарі**. До цієї групи джерел відносяться щорічні «Пам'ятні книжки Херсонської губернії на... рік», «Адрес-календарі...» Одеського та Миколаївського градоначальств, «Новоросійський календар» тощо, в яких є інформація про призначення дипломатичних представників та їх наявність у тих чи інших містах регіону. Найбільш послужили в нагоді «Новоросійські календарі», які почали регулярно виходити з 1832 року і завдяки яким, вдалося прослідкувати рух дипломатичних представництв та їх працівників до початку ХХ ст. Інколи довідкові видання є єдиним джерелом з вивчення даного аспекту проблеми.

Розгляд та аналіз джерельної бази з історії становлення та розвитку консульської служби на Півдні України з кінця ХVІІІ – початку ХХ ст. свідчить, що хоча консульські збірки документів фактично відсутні, все ж використання широкого спектру джерел різного походження та характеру дає змогу в певній мірі розкрити зазначену складну тему.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Держархів Одеської області (далі – ДАОО), ф. 1, оп. 6.
2. Центральний державний історичний архів у м. Києві (далі – ЦДІАК), ф. 358 Тимчасовий Дніпровський воєнний генерал-губернатор, 1906 р., оп. 1, спр. 12, арк. 3-8; ф. 385 Жандармське управління м. Одеси, 1903 р., оп. 1, спр. 1090, арк. 76–85.
3. Трактат о торговле и мореплавании России с Данией от 15.02.1895 г. // Полный свод законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). – Т.15. Отделение 2. – СПб., 1899. – С. 116–119 (№ 11420); Трактат о торговле и мореплавании России с Грецией 7.06.1850 г. // ПСЗРИ. – Т. 26. Отделение 1. – 1852. – С. 98–103 (№ 24887); Трактат о торговле и мореплавании России с Бельгией от 28.05.1858 г. // ПСЗРИ. – Т. 33. Отделение 2. – 1860. – С. 57–63 (№ 33424); Трактат о торговле и мореплавании России с Великобританией от 31.12.1858 г. // ПСЗРИ. – Т. 34. – СПб., 1861. – С. 101–108 (№ 34157); Консульская конвенция России с Германией от 26.11.1874 г. // ПСЗРИ. – Т. 50. – СПб., 1877. – С. 322–327 (№ 54550); Консульская конвенция России с Италией от 16.04.1875 г. // ПСЗРИ. – Т. 50. – СПб., 1877. – С. 430–435 (№ 55355) та ін.
4. Мартенс Ф. О консулах и консульской юрисдикции на Востоке – СПб.: Тип. Министерства Путей Сообщения (А. Бенке), 1873. – 599 с.; Мартенс Ф. Собрание трактатов и конвенций, заключенных Россией с иностранными державами. – Том IV (Часть I Трактаты с Австрией, 1815-1849). – СПб.: Тип. Министерства Путей Сообщения (А. Бенке), 1878. – 601 с.
5. Александренко В. Н. Собрание важнейших трактатов и конвенций заключенных Россией с иностранными державами (1774-1906). – Варшава: Тип. Варшавского Учебного Округа, 1906. – 585+VI.
6. Ежегодник МИД. 1913. – СПб.: Тип. Трепке и Фюсно, 1913. – 205 с.; Ежегодник МИД. – 1908. – СПб.: Тип. Трепке и Фюсно, 1908. – 203 с.
7. ДАОО, ф. 1, оп. 139, спр. 131, 164; оп. 140, спр. 67; оп. 172, спр. 60; ф. 2, оп. 1, спр. 1082, 3453, 3535, 3542, 3599, 3666; оп. 2, спр. 3446; ф. 59, оп. 1, спр. 221.
8. ЦДІАК, ф. 335, оп. 1, спр. 20; ф. 358, оп. 1, спр. 12; ф. 385, оп. 1, спр. 444, 1090; ЦДАВО, ф. 3696, оп. 1, спр. 59, 103, 104 та ін.
9. Papers relating to the Foreign Relations of the United States. 1918. Russia (in three volumes). Volume II. – Washington: United States Government Printing Office, 1932. – P. 648, 653, 671.
10. Ministère des Affaires Étrangères. Rapports Commerciaux des Agents Diplomatiques et Consulaires de France. Russia. (1892-1912).
11. Герлігі П. Одеса. Історія міста, 1794-1914. – Київ: Вид-во «Критика», 1999. – 383 с.
12. Агстнер Р. Про цісарів, консулів і купців – Австрія і Україна 1785-2010. – Wien-Berlin: Lit Verlag GmbH&Co. KG, 2011. – 409 с.
13. Історичне джерелознавство. – К.: «Либідь», 2002. – С. 389.
14. ДАМО, ф. Р-5859, оп. 2, спр. 6587 Крішя Ріхарда Йосифовича та ін. Т. 1, 1933 р.
15. ЦДІАК, ф. 268, оп. 1 спр. 231, арк. 52–55.
16. ДАОО, ф. 2, оп. 1, спр. 3264.
17. Дневник // Николаевская газета. – 1909. – 13 февраля (№ 919); Николаевская панама. «Властелициада» // Николаевская газета. – 1915. – 7 февраля (№ 2694); Николаевская панама. «Властелициада» // Николаевская газета. – 1915. – 14 апреля (№ 2747).
18. «Николаевская газета» (Миколаїв), «Трудовая газета» (Миколаїв), «Южанин» (Миколаїв), «Южная Россия» (Миколаїв), «Одесский листок» (Одеса), «Одесские новости» (Одеса).
19. Некролог. Отто Германа Блау // Записки Одесского общества истории и древностей. – Т. 11. – С. 446–450.
20. Некролог. Едуард Тембу де Мариньи // Записки Одесского общества истории и древностей. – Т. 4. – С. 417–419.
21. ДАМО, ф. 133, оп. 1, спр. 231, арк. 1–30.

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Багмет М. О., д.і.н., професор, проректор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету ім. Петра Могили;*

Шевчук О. В., д.політ.н., професор, декан факультету політичних наук Чорноморського державного університету ім. Петра Могили.